

УДК 159.953.5

Смульсон Марина Лазарівна, член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії
сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені
Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: smulson@ukr.net

РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУ ТА СУБ'ЄКТНОСТІ ДОРΟΣЛИХ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація

У статті з'ясований взаємозв'язок процесів розвитку інтелекту і суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. Показано, що інтелект і суб'єктність є засадами самостійності і критичного мислення, протистояння небажанам впливам у розумінні світу дорослою людиною, зокрема, світу віртуального. Вони визначають наявність антиманіпулятивного і антикризового потенціалу особистості і вимагають постійного розвитку і психологічної підтримки.

Під інтелектом розуміється цілісне (інтегральне) психічне утворення, яке відповідає за породження, конструювання і перебудову ментальних моделей світу шляхом постановки і розв'язування задач. Інтелект не зводиться до системи когніцій, а включає також і метакогніції, метакогнітивні інтегратори, серед яких провідні – це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Поняття «суб'єкт» у сучасній психології розглядається в контексті постнекласичної науки і пов'язується з його інтерпретаційними, або, інакше, рефлексійно-активними, можливостями у різних середовищах життєдіяльності

Інтегративний інтелект і, зокрема, інтелектуальні метакогніції працюють на розвиток суб'єктності дорослої людини, розвивають її самостійний погляд на світ і власну активність, сприяють цілепокладанню, творчому проектуванню власної діяльності і життєдіяльності, загалом,

протидіють «смерті» суб'єкта у сучасному реальному і віртуальному світах.

Ключові слова: *інтелект, суб'єктність, віртуальний простір, метакогніції, розвиток, дорослі.*

Смульсон Марина Лазаревна, член-корреспондент НАПН України, доктор психологических наук, профессор, заведующая лабораторией современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТА И СУБЪЕКТНОСТИ ВЗРОСЛЫХ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация

В статье описана взаимосвязь между процессами развития интеллекта и субъектности взрослых в виртуальном пространстве. Показано, что интеллект и субъектность являются основой самостоятельности и критического мышления, противостояния нежелательным влияниям в понимании мира взрослым человеком, в частности, мира виртуального. Они определяют наличие антиманипулятивного и антикризисного потенциала личности и требуют постоянного развития и психологической поддержки.

Под интеллектом понимается целостное (интегральное) психическое образование, которое отвечает за порождение, конструирование и перестройку ментальных моделей мира путем постановки и решения задач. Интеллект не сводится к системе когний, а включает также и метакогниции, метакогнитивные интеграторы, среди которых основные – это интеллектуальная инициация (самостоятельная постановка задачи), децентрация, рефлексия и стратегичность. Понятие «субъект» в современной психологии рассматривается в контексте постнеклассической науки и связывается с его интерпретационными, или, иначе, рефлексивно-активными, возможностями в различных средах жизнедеятельности.

Интегративный интеллект и, в частности, интеллектуальные метакогниции, работают на развитие субъектности взрослого человека, развивают его самостоятельный взгляд на мир и собственную активность, способствуют целеполаганию, творческому проектированию своей деятельности и жизнедеятельности, противодействуют «смерти» субъекта в современном реальном и виртуальном мирах.

Ключевые слова: *интеллект, субъектность, виртуальное пространство, метакогниции, развитие, взрослые.*

Smulson Maryna Lazarivna, corresponding member NAPS of Ukraine, doctor of psychological sciences, professor, Head of Laboratory of Modern Information Technologies of education Institute of Psychology G.S. Kostiuk NAPS of Ukraine

DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE AND SUBJECTIVITY OF ADULTS IN THE VIRTUAL SPACE

Summary

In the article the interconnection of intellect development processes and subject activity of adults in virtual space are clarified. It is shown that intellect and subject activity are the backgrounds of independence and critical thinking, protecting unwanted effects in an adult understanding of the world, including the virtual world. They determine the presence of anti-manipulating and anti-crisis potential of the individual and require constant development and psychological support.

The intellect is a holistic (integral) mental formation, which is responsible for the generation, construction and reconstruction of mental models of the world by problems statement and solving. The intellect is not reduced to the system of cognitions, it also includes metacognitions, metacognitive integrators, among which the mains are an intellectual initiation (self-statement of the problem), decentration, reflexion and strategic thinking. The term "subject" in modern psychology is considered in the context of postnonclassical science and is linked

with its interpretation, or otherwise reflective-active opportunities in different environments of life.

The integrative intellect and intellectual metacognitions in particular works on the development of adults subject activity, developing their own view of the world and of their own activity, promoting goal-setting, creative designing of activities and of life in general, opposing the "death" of the subject in today's real and virtual worlds.

Keywords: *intellect, subject activity, virtual space, metacognitions, development, adults.*

Постановка проблеми. Величезний вплив віртуального простору, створеного за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій та соціальних мереж, на формування і трансформацію ментальної моделі світу сучасної дорослої людини сумнівів не викликає. Однак принциповим є характер такого впливу, який, як відомо, не завжди є позитивним, оскільки мережеві ресурси часто містять інформацію та коментарі сумнівного ступеню достовірності, інколи навіть відверті фейкові новини і відповідні неадекватні аналітичні матеріали. Складні кризові соціокультурні умови тільки підсилюють тенденції такого маніпулятивного впливу в Інтернеті. Специфічні, орієнтовані на власний ідеалізований образ, самопрезентація і діалог у соціальних мережах теж не завжди позитивно сприяють розвитку особистості у віртуальному просторі. Засадами самостійності і критичного мислення, протистояння небажаним впливам у розумінні світу дорослою людиною є її інтелект і суб'єктність.

Метою статті є з'ясування взаємозв'язку процесів розвитку інтелекту і суб'єктності у віртуальному просторі.

Інтелект і суб'єктність визначають наявність антиманіпулятивного і антикризового потенціалу особистості і, вочевидь, вимагають постійного розвитку і психологічної підтримки. Виникає проблема проектування і розробки відповідних ресурсів і джерел. Ми пропонуємо комплекс Інтернет-

тренінгів, спрямованих на психологічну підтримку і розвиток інтелекту і суб'єктності дорослих – сайт newlearning.org.ua. Проведені експериментальні дослідження показали ефективність розроблених тренінгів для розвитку інтелекту дорослих та людей похилого віку (див. більш докладно [6]).

У розробці змісту психологічної підтримки і розвитку інтелекту дорослих за допомогою Інтернет-ресурсу ми виходили з таких теоретичних положень.

Під інтелектом ми розуміємо цілісне (інтегральне) психічне утворення, яке відповідає за породження, конструювання і перебудову ментальних моделей світу шляхом постановки і розв'язування задач. Цілісний та інтегральний характер інтелекту не виключає його структурованості, тобто наявності низки компонентів (структурних елементів), які й визначають інтелект як психічне утворення. Це, перш за все, базові когніції, серед яких основні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, увага як контроль), мислення та уява, мова і мовлення. Однак інтелект не зводиться до системи когніцій, а включає також і метакогніції, метакогнітивні інтегратори, серед яких провідні - це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Саме динамічність метакогніцій, у свою чергу, визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому. Всі структурні компоненти інтелекту, як когнітивні, так і метакогнітивні, взаємодіють та інтегруються (створюють коаліції в інтелектуальній діяльності) «під задачу» в кожний момент часу, забезпечуючи відповідну ампліфікацію і перетворення ментальних моделей світу, що й визначає інтелектуальний розвиток.

Інтелект відіграє вирішальну роль у пошуку нових шляхів ефективної діяльності, прийнятті рішень у ситуації невизначеності та високої ціни помилки, нарешті, у побудові адекватних проектів власного антикризового менеджменту, у відновленні потенціалу саморозвитку. При цьому мається на увазі не тільки й не стільки наявний рівень інтелекту, скільки його динамічність, розвиток когніцій і особливо метакогніцій під нові

нестандартні антикризові задачі. Адже навіть високий рівень інтелекту, якщо він не збагачується і не розвивається, а концентрується на «холостій» обробці даних кризової пам'яті, на стереотипних засобах розв'язування задач, не працюватиме на антикризовий ефект і не зможе орієнтуватися на постійні «зміни змін» як дискурс сучасності (вираз О.Г.Асмолова [2]).

Інтелект ще більше схильний до саморозвитку, ніж інші психічні структури, тому що він сам створює собі простір розвитку (враховуючи і рефлексуючи свої ментальні, генетичні і середовищні чинники). Інакше кажучи, розвиток інтелекту дорослого виступає як ментально самодетермінований і власними, самостійно поставленими задачами ініційований, процес, тобто як саморозвиток.

Інтелект має міжпроцесуальну і метакогнітивну природу і різні модальності залежно від конкретних поставлених задач і особливостей контексту, в якому вони здійснюються. Розвиток інтелекту не передбачає його готовності працювати тільки над певними задачами, а завжди пропонує ширший репертуар використання.

Для запуску інтелектуальних процесів необхідною є проблема, яку суб'єкт відчуває, вбачає тощо, перетворює на задачу і починає над нею працювати, розв'язувати її. Інакше кажучи, відбувається процес, названий нами «інтелектуальна ініціація», який відповідає самостійній постановці задачі. Коли процес інтелектуальної ініціації розпочато, підключаються рефлексивні процеси. Рефлексія як підґрунтя розвитку і зміни ментальної моделі світу спирається на поняття рефлексивного виходу та зміни рефлексивної позиції. Стратегічність інтелекту, в свою чергу, передбачає адекватність будь-якого вибору в процесі обробки проблеми: вибору напрямку постановки задачі на ґрунті проблеми, вибору задуму або гіпотези, шляхів їх перевірки (якщо на це є час), а також остаточного вибору, прийняття рішення і реалізації його в діяльності. У ситуаціях інтелектуальної взаємодії, спільного прийняття рішення, так само як і при аналізі підґрунтя власних виборів, принципового значення набуває також інтелектуальна

децентрація. Вона передбачає, що людина починає розуміти: на будь-яку проблему існує не тільки її власна, але й інша (і друга, і третя, і т.д.) точка зору, і ці точки зору можна і потрібно зрозуміти. Не обов'язково приймати, погоджуватись, але, зрозумівши протилежну (іншу) точку зору, людина збагачує свою. Вона може дотримуватися її далі, але інтелектуальна децентрація робить власну точку зору багатше, сильніше, об'ємніше, переконливіше.

Отже, нагальною є потреба розкриття та аналізу активності дорослого суб'єкта, який самостійно шукає і знаходить проблеми для інтелектуальної обробки та розв'язування, здійснюючи діяльність як у реальному житті, так і в контексті віртуальної реальності. Аспект розвитку суб'єктності є значимим як для інтелектуального розвитку дорослих, так і для розвитку особистості взагалі [7, 12, 20]. Нижче ми порівняємо підходи до розвиненого вище тлумачення інтелекту і суб'єктності, поставивши за мету з'ясувати їх спільні і відмінні властивості.

Поняття «суб'єкт» у сучасній психології розглядається в контексті постнекласичної науки і пов'язується з його інтерпретаційними, або, інакше, рефлексійно-активними, можливостями у різних середовищах життєдіяльності [10, 24]. Ключовими для постнекласичної науки є суб'єктно-орієнтована парадигма («суб'єкт – полісуб'єктне середовище») і середовищна парадигма («середовище, що саморозвивається»). Йдеться в тому числі про соціогуманітарні наукові технології, які забезпечують ряд функцій суб'єктів пізнання: комунікативну, репрезентативну (забезпечення рефлексії суб'єктів), онтологічну (зв'язок суб'єкта пізнання з реальностями буття) та інтегративну (інтеграція простору знання) [10].

Дослідження суб'єктності та суб'єктної активності відповідають суб'єктно-діяльнісній концепції [3, 15, 19]. За С.Л.Рубінштейном, як відомо, людина як суб'єкт введена до складу буття, вона продовжує себе у світ, переструктурує простір свого буття відповідно до особистісних смислів. Так, А.В.Брушлінський зазначає, що «гуманістичне тлумачення людини як

суб'єкта допомагає цілісно, системно розкрити його специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом (практичної, чисто духовної та ін.). По мірі дорослішання у житті людини все більше місце займає саморозвиток, самовиховання, самоформування и відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам як підґрунтю розвитку, через які завжди і тільки діють усі зовнішні причини, впливи тощо. Наприклад, виховання духовності неможливе без самовиховання» [3, с. 27]. Він наполягає на унікальності, активності, відповідальності, самостійності, цілісності індивіда як суб'єкта (там само).

А.В.Брушлінський пропонує критерії суб'єкта, серед яких виділення себе з довкілля, протиставлення себе дійсності як об'єкту дії та пізнання; формування і конструювання понять, взаємодія з іншими людьми як суб'єктами, і, нарешті, цілісність, єдність, інтегральність діяльності суб'єкта і всіх видів його активності. Зміст поняття *суб'єкт* у А.В.Брушлінського виходить за межі особистості, оскільки можна розглядати різні види колективного суб'єкта, і, відповідно, по-різному його *збирати* (див. [17]).

Суб'єктивність, автономність, самодетермінованість, спонтанійність, інтегративність, креативність суб'єкта підкреслює також і В.О.Татенко [25]. Однак до цих рис поняття *суб'єктність*, на його думку, не зводиться. Воно несе знання про «цілісний онтопсихологічний проект буття людини», а також «орієнтує в напрямі пошуку внутрішніх джерел і рушійних сил її розвитку, підкреслює її авторське право, спроможність починати причинний ряд із самої себе і нести персональну відповідальність за вдієне» [25, с. 318]).

Автор визначає критерії суб'єктності. Бути суб'єктом свого життя для людини означає, за В.О.Татенком, воліти бути, прагнути і могли бути власне людиною; визначатись у просторі і часі свого буття, творити його нові змісти і форми, здійснювати рефлексію своїх творінь, набувати і нарощувати досвід, проектувати нові форми і змісти буття і цілеспрямовано реалізовувати сутнісний проект свого буття як цілого [25]. В контексті розмови про суб'єктність дорослої людини і особливо людини похилого віку

принциповим моментом є перший з указаних вище критеріїв – *воліти бути*. У цьому постає актуальна проблема наявності у людини внутрішніх ресурсів для протистояння небуттю, зокрема, боротьби з танатофобією та її руйнівним впливом на суб'єктну активність. Не менш принциповим моментом є така ознака суб'єктності як здатність до проектування своєї життєдіяльності, при чому йдеться про особистісне, авторське «обличчя» такого проекту і його обов'язкову реалізацію у практиці індивідуального життя людини (там само).

Зазначимо, що сучасні концепції самопроегування надають також певного значення і нереалізованим проектам як самостійним інтелектуально-творчим продуктам, пов'язаним з осмисленням власної життєдіяльності [22, 27], однак здатність до самопроегування безумовно залишається принциповою критеріальною ознакою суб'єктної активності людини.

В новітніх дослідженнях суб'єктності розглядається поняття суб'єкта професійної діяльності як організованої цілісності [4]. На погляд В.М.Бикова і Г.В. Бикової, суб'єкт професійної діяльності – це особистість, якій властива професійна суб'єктність як інтегративний соціально-психологічний феномен. Останній дозволяє розуміти смисл діяльності, ставити та реалізовувати у його рамках свої цілі та ініціювати професійну комунікацію. О.Л.Осницький [14], аналізуючи суб'єктну активність, слушно зазначає, що в цьому виді активності людина виступає автором власної активності. При цьому він певною мірою технологізує суб'єктну активність, говорячи про її сценарій (список цілей, представлених у свідомості), інструментарій (уміння усвідомленої саморегуляції діяльності та поведінки, які є формою існування суб'єктності), і, нарешті, суб'єктний досвід, який забезпечує реалізацію суб'єктної активності.

Цікавою є вибудована О.Л.Осницьким компонентна структура суб'єктного досвіду. Виділено п'ять взаємопов'язаних компонентів, серед яких ціннісний досвід, який орієнтує зусилля, досвід рефлексії, досвід звичної активізації, який орієнтує у власних можливостях і допомагає пристосувати власні зусилля до розв'язування значимих задач, операційний

досвід і досвід співробітництва. «У взаємодії, при достатній сформованості кожного з компонентів суб'єктного досвіду, забезпечуються **активні, цілеспрямовані, вмілі, усвідомлені і координовані з зусиллями інших людей дії** при виконанні самостійного завдання, реалізації задумів, постановці і творчому розв'язуванні задачі і навіть при виконанні доручень, разом з тим формується ставлення до своїх вчинків і вчинків інших людей» [14, с. 17]. Не можна не погодитися з автором, що аналіз джерел поповнення суб'єктного досвіду передбачає звернення як до чуттєвих, емоційно забарвлених складових досвіду, так і до раціональних, опосередкованих, при цьому їх взаємозбагачення сприяє перетворенню знання набутого у знання власне, а саме суб'єктне знання.

І все ж таки, попри безумовну переконливість проаналізованих теоретико-експериментальних підходів до ролі і місця суб'єктності у життєдіяльності і розвитку людини, сучасна наука не завжди погоджується з ними. Відомими є думки Р. Барта, М.Фуко та інших постструктуралістів про «смерть суб'єкта», тобто про неможливість людини бути автором, суб'єктом власного життя і, тим більше, суб'єктом історичного розвитку. Тотальний суб'єкт як автономна ідентичність, на їх думку, зникає, «вмирає», втративши онтологічний статус і розчинившись у міжкультурних кодах та дискурсивних практиках.

Крім того, сьогодні тривають теоретичні дискусії про суб'єкта у новій, віртуальній реальності. Чи дійсно він підвищує рівень власної суб'єктності за рахунок пристосування технологій до власних потреб та власної системи цінностей, і, відповідно, збільшення суб'єктності ментальної конструкції окремої людини [5, 8, 18]? Або зменшує цей рівень майже до неможливості впливати на власне буття у світі технологій, які перемагають, гаджетизації, роботизації та інших напівфантастичних реалій сьогодення? З іншого боку, йдеться про «смерть суб'єкта» не взагалі, а саме у віртуальній реальності. Ю.П.Зінченко, посилаючись на Ж.Бодрійяра і Ж.Делеза, пов'язує її зі злиттям суб'єкта і симулякра, тобто знака, який творить власну реальність [5]

. Тому зникає , розчиняється відповідальність суб'єкта за те, причиною чого він є. У стихійному спілкуванні в Інтернеті інакше будується діалог з Іншим, через нього не завжди забезпечується особистісний саморозвиток і смислове збагачення [18].

Однак діалектичний підхід до смерті-воскресіння суб'єкта, який пропонує М.І.Магомед-Емінов [11], є, на нашу думку, ефективним і в контексті проблеми смерті суб'єкта у віртуальній реальності. Цікавим є його визначення суб'єкта і суб'єктності: «Суб'єкт є поліфонія, різноманіття суб'єктів, зв'язаних в різні і різнорідні тотальності шляхом праці особистості», а «суб'єктність – це праця конкретної людини по створенню підґрунтя власної суб'єктності» [11, с. 119]. Тому суб'єктність може зникати і відроджуватися в різних видах життєдіяльності, у бутті, що змінюється. І в цих протилежних процесах, які взаємодоповнюють один одного, суб'єктність відповідає множинності тексту буття, вчинку, наративу, дискурсивної практики, множинності інтерпретацій тощо.

Такий підхід до суб'єктності як до постійної праці по її розвитку відповідає нашому підходу до суб'єктності як чинника саморозвитку [21], в якому праця саморозвитку визнається провідною діяльністю, зокрема, в старості. Про суб'єктність як процес ініціації саморозвитку говорить і Ш.Р.Хісамбєєв, який називає становленням суб'єктності в онтогенезі перехід в процесі соціалізації та індивідуалізації до власної траєкторії розвитку [26].

Як бачимо, багато аспектів розгляду категорії суб'єктності кореспондують з нашим підходом до інтелекту та інтелектуального розвитку і саморозвитку. Зафіксуємо основні моменти такого зв'язку.

Провідним критерієм інтелектуального розвитку ми вважаємо збагачення і переструктурування ментальної моделі світу, а також підвищення інтерпретативного і реінтерпретативного потенціалу людини [6]. Не викликає сумнівів, що йдеться про нарощування суб'єктності як потенціалу самостійного та оригінального розуміння світу та його

перетворення. При цьому на розвиток суб'єктності працюють практично всі з описаних нами вище інтелектуальних метакогніцій.

Так, інтелектуальна ініціація відповідає, на нашу думку, тлумаченню суб'єктності за В.А.Петровським [16], який вважає суб'єктністю тенденцію людини діяти в напрямі самовипробування, оцінки себе як носія вільної причинності. Суб'єктність, на його думку, виявляється у фактах активно-неадаптивного виходу людини за межі заданого і відомого. Відповідний метод дослідження названий В.А.Петровським методом віртуальної суб'єктності. Він забезпечує організацію умов, в яких можна спостерігати власне перехід можливості бути суб'єктом активності в дійсність людини як суб'єкта активності. У такій діяльності по розв'язуванню самостійно поставлених задач, діяльності за власним почином людина ставить собі якісно іншу задачу виробництва себе як суб'єкта, випробування власної особистісності. Першою і необхідною умовою такої суб'єктно орієнтованої діяльності є, по-перше, свобода, вона є самоцінною, входить до складу, змісту надситуативного акту.

Однак свобода вибору є тільки однією з умов. Не менш важливою є, по-друге, готовність нести відповідальність за наслідки свого вибору і відповідних дій. Отже, за А.В.Петровським, показником самопородження людини як суб'єкта активності є прийняття на себе відповідальності за невизначений зарані результат власних дій [16].

Очевидно, що тут ідеться про особливості вибору, зокрема, життєвого, отже, у нашій термінології, про стратегічність інтелекту. Проблема будь-якого вибору завжди пов'язана як з інтелектуальним або вольовим прийняттям рішення про подальші дії, так і з ціннісно-смісловим підґрунтям такого рішення. Так, наприклад, Ілля Латипов [9], пропонуючи низку критеріальних питань з приводу життєвого вибору, наголошує на таких принципових моментах обґрунтування вибору для себе, як його (вибору) користь для минулого або майбутнього, ціна вибору, готовність взяти на себе

відповідальність за наслідки вибору, і, головне, принциповий момент – смисловий – навіщо робиться вибір.

Інтелектуальна децентрація, в свою чергу, забезпечує самостійний обґрунтований погляд на світ, усвідомлені зміни у ментальній моделі світу, пов'язані з повагою і розумінням ментальної моделі Іншої людини.

Роль рефлексії у суб'єктності не є однозначною – як свідоме, так і неусвідомлене, за А.В.Брушлінським, працює на розвиток суб'єктності. Він зазначає, що саме у ході рефлексії суб'єкт «формує і розвиває свої цілі (які можуть бути тільки усвідомленими), тобто цілі діяльності, спілкування, поведінки, споглядання та інших видів активності. При цьому він усвідомлює хоча б частково деякі із своїх мотивів, наслідки дій та вчинків тощо» [3, с. 39].

Однак суттєво, що, на думку А.В.Брушлінського, людина залишається суб'єктом також і на рівні несвідомого. Несвідоме не є активністю, яка зовсім відділена від суб'єкта і не потребує суб'єктності. Навіть коли людина спить, вона у певній (нехай мінімальній) мірі зберігається як суб'єкт, як потенційно, так і актуально (там само).

Висновки. Інтегративний інтелект і, зокрема, інтелектуальні метакогніції (інтелектуальна ініціація, рефлексія, децентрація, стратегічність тощо) працюють на розвиток суб'єктності дорослої людини, розвивають її самостійний погляд на світ і власну активність, антиманіпулятивний потенціал, сприяють цілепокладанню, творчому проектуванню власної діяльності і життєдіяльності, загалом, протидіють «смерті» суб'єкта у сучасному реальному і віртуальному світах.

Список використаних джерел

1. Абульханова К.О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг.ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 37-51.

2. Асмолов А.Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия [Электронный ресурс] / А.Г. Асмолов // Психологические исследования, 2015, 8(40), 1. Режим доступа <http://psystudy.ru>

3. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта /А.В.Брушлинский – М.: Институт психологии РАН, 1994 г. – 109 с.

4. Быков В.М., Быкова А.В. Социально-психологическая концепция формирования ядра субъектной активности в образовательном процессе вуза: Монография / В.М.Быков, А.В.Быкова – М., 2013. – 380 с.

5. Зинченко Ю.П. Виртуализация реальности: от психологического инструментария к новой субкультуре / Ю.П.Зинченко // Человек как субъект и объект медиапсихологии. – М. : Изд-во МГУ, 2011,. – С. 231 – 278.

6. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.]; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>

7. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.

8. Кузнецова Ю.М. Картина мира и современные технологии: «легкость бытия» в Интернете / Ю.М.Кузнецова // Человек как субъект и объект медиапсихологии. – М.: Изд-во МГУ, 2011. – С. 437 – 467.

9. Латыпов И. Психология выбора. Цена удовольствия.[Электронный ресурс] /И. Латыпов. – Режим доступу <http://dybova.ru/news/psixologiya-vybora-cena-udovolstviya/>

10. Лепский В.Е. Потенциалы развития психологии в контексте постнеклассической научной рациональности / В.Е.Лепский // Идеи О.К.Тихомирова и А.В.Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения). Материалы Всероссийской

научной конференции (с иностранным участием). Москва, 30 мая – 1 июня 2013 года. – М.: Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, 2013. – С.63 – 65.

11. Магомед-Эминов М.И. Смерть и воскрешение как две ипостаси субъекта / М.И.Магомед-Эминов // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В.Брушлинского / Отв. Ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – Т.1. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 119 – 121.

12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.13. Назар М.М. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності / М.М.Назар // Технології розвитку інтелекту – Т. 2, № 1 (12). – 2016.14. Осницкий А.Л. Проблемы исследования субъектной активности / А.К. Осницкий – Вопросы психологии, 1996, № 5. – С. 5 – 19.

15. Панов В.И. Этапы становления субъектности (на примере двигательной активности) / В.И.Панов // Идеи О.К.Тихомирова и А.В.Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения). Материалы Всероссийской научной конференции (с иностранным участием). – М.: Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, 2013. – С. 71 – 73.

16. Петровский В.А. Феномен субъектности в психологии личности /В.А. Петровский – Докт. дис. М., 1994.

17. Проблема сборки субъектов в постнеклассической науке / Отв.ред. В.И.Аршинов, В.Е.Лепский/ - М.: ИФ РАН, 2010

18. Рябикина З. И. Интерпретация проблем нарастающей виртуализации отношений личности с позиций психологии субъекта / З.И.Рябикина // Идеи О.К.Тихомирова и А.В.Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения). Материалы Всероссийской научной конференции (с иностранным участием).

Москва, 30 мая – 1 июня 2013 года. – М.: Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, 2013. – С.77 – 79

19. Сергиенко Е.А. Развитие идей А.В.Брушлинского: соотношение категорий субъекта и личности / Е.А.Сергиенко // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В.Брушлинского / Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – Т.1. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 41 – 44.

20. Смульсон М. Л. Проектування дистанційних середовищ саморозвитку в умовах новітніх комп'ютерних технологій / М. Л. Смульсон // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – Т.8 Психологічна теорія і технологія навчання, вип. 7. – С. 215–225.

21. Смульсон М.Л. Субъектность в старости как фактор саморазвития / М.Л.Смульсон // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В.Брушлинского / Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – Т.1. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 344 – 346.

22. Смульсон М.Л. Місце самопроектування в проектній парадигмі / М.Л.Смульсон // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – Том II. Психологічна герменевтика. – Вип. 8. – С. 16 – 29.

23. Сорочинский П.В. Развитие понятийного мышления субъекта средствами виртуальной реальности /П.В.Сорочинский // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В.Брушлинского / Отв. ред. А.Л.Журавлев, Е.А.Сергиенко. – Т.2. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 351 – 354.

24. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность/ В.С.Степин // Вопросы философии, 2003, №8. – С. 5 – 17.

25. Татенко В.О. Суб'єктно – вчинкова парадигма в сучасній психології.//Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг.ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316-357.

26. Хисамбеев Ш.Р. Проблема субъектности в философии и психологии. Психологические исследования, 2015, 8(39), 6. <http://psystudy.ru>
<http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n39/1090-khisambeeov39.html#e3>

27. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7 – 11.

References transliterated

1. Abul'hanova K.O. Metodologichne znachennya kategorii sub'yekta dlya suchasnoi psyhologii //Lyudyna. Sub'yekt. Vchynok: Filososfs'ko-psyhologichni studii / Za zag.red. V.O.Tatenka. – К.: Lybid', 2006. – S. 37-51.

2. Asmolov A.G. Psihologija sovremennosti: vyzovy neopredelennosti, slozhnosti i raznoobrazija [Elektronnyj resurs] / A.G. Asmolov // Psihologicheskie issledovaniya, 2015, 8(40), 1. Rezhim dostupa <http://psystudy.ru>

3. Brushlinskij A.V. Problemy psihologii sub#ekta /A.V.Brushlinskij –. М.: Institut psihologii RAN, 1994 g. – 109 s.

4. Bykov V.M., Bykova A.V. Social'no-psihologicheskaja koncepcija formirovanija jadra sub#ektnoj aktivnosti v obrazovatel'nom processe vuza: Monografija / V.M.Bykov, A.V.Bykova – М., 2013. – 380 s.

5. Zinchenko Ju.P. Virtualizacija real'nosti: ot psihologicheskogo instrumentarija k novoj subkul'ture / Ju.P.Zinchenko // Chelovek kak sub#ekt i ob#ekt mediapsihologii. – М. : Izd-vo MGU, 2011., – S. 231 – 278.

6. Intelektual'nyj rozvytok doroslyh u virtual'nomu osvitn'omu prostori : monografiya [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul'son, Yu.M.Lotots'ka, M.M.Nazar,

P.P.Dityuk, I.G.Kovalenko-Kobylyans'ka [ta in.]; za red. M. L. Smul'son. – K.: Pedagogichna dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>

7. Kostjuk G.S. Princip razvitija v psihologii / G.S. Kostjuk // Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. – M.: Nauka, 1969. – S. 118–152.

8. Kuznecova Ju.M. Kartina mira i sovremennye tehnologii: «legkost' bytija» v Internete / Ju.M.Kuznecova // Chelovek kak sub#ekt i ob#ekt mediapsihologii. – M.: Izd-vo MGU, 2011. – S. 437 – 467.

9. Latypov I. Psihologija vybora. Cena udovol'stvija.[Elektronnij resurs] /I. Latypov. – Rezhim dostupu <http://dybova.ru/news/psixologiya-vybora-cena-udovolstviya/>

10. Lepskij V.E. Potencialy razvitija psihologii v kontekste postneklassicheskoj nauchnoj racional'nosti / V.E.Lepskij // Idei O.K.Tihomirova i A.V.Brushlinskogo i fundamental'nye problemy psihologii (k 80-letiju so dnja rozhdenija). Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii (s inostrannym uchastiem). Moskva, 30 maja – 1ijunja 2013 goda. – M.: Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M.V.Lomonosova, 2013. – S.63 – 65.

11. Magomed-Jeminov M.I. Smert' i voskreshenie kak dve ipostasi sub#ekta / M.I.Magomed-Jeminov // Chelovek, sub#ekt, lichnost' v sovremennoj psihologii. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 80-letiju A.V.Brushlinskogo / Otv. Red. A.L.Zhuravlev, E.A.Sergienko. – T.1. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2013. – S. 119 – 121.

12. Maksymenko S.D. Geneza zdijsnennya osobystosti / S. D. Maksymenko. – K. : Vydavnytstvo TOV «KMM», 2006. – 240 s.ub'yektna aktyvnist' v konteksti formuvannya komunikatyvnoi kompetentnosti / M.M.Nazar // Tehnologii rozvytku intelektu – T. 2, № 1 (12). – 2016.

12. Maksymenko S.D. Geneza zdijsnennya osobystosti / S. D. Maksymenko. – K. : Vydavnytstvo TOV «KMM», 2006. – 240 s.

13. Nazar M.M. Sub'yektna aktyvnist' v konteksti formuvannya komunikatyvnoi kompetentnosti / M.M.Nazar // Tehnologii rozvytku intelektu – T. 2, № 1 (12). – 2016.
14. Osnickij A.L. Problemy issledovaniya sub#ektnoj aktivnosti / A.K. Osnickij – Voprosy psihologii, 1996, № 5. – S. 5 – 19.
15. Panov V.I. Jetapy stanovlennja sub#ektnosti (na primere dvigatel'noj aktivnosti) / V.I.Panov // Idei O.K.Tihomirova i A.V.Brushlinskogo i fundamental'nye problemy psihologii (k 80-letiju so dnja rozhdenija). Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii (s inostrannym uchastiem). – M.: Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M.V.Lomonosova, 2013. – S. 71 – 73.
16. Petrovskij V.A. Fenomen sub#ektnosti v psihologii lichnosti /V.A. Petrovskij – Dokt. dis. M., 1994.
17. Problema sborki sub#ektov v postneklassicheskoj nauke / Otv.red. V.I.Arshinov, V.E.Lepskij/ - M.: IF RAN, 2010
18. Rjabikina Z. I. Interpretacija problem narastajushhej virtualizacii otnoshenij lichnosti s pozicij psihologii sub#ekta / Z.I.Rjabikina // Idei O.K.Tihomirova i A.V.Brushlinskogo i fundamental'nye problemy psihologii (k 80-letiju so dnja rozhdenija). Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii (s inostrannym uchastiem). Moskva, 30 maja – 1ijunja 2013 goda. – M.: Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M.V.Lomonosova, 2013. – S.77 – 79
19. Sergienko E.A. Razvitie idej A.V.Brushlinskogo: sootnoshenie kategorij sub#ekta i lichnosti / E.A.Sergienko // Chelovek, sub#ekt, lichnost' v sovremennoj psihologii. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 80-letiju A.V.Brushlinskogo / Otv. red. A.L.Zhuravlev, E.A.Sergienko. – T.1. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2013. – S. 41 – 44.
20. Smul'son M. L. Proektuvannya dystantsijnyh seredovyshh samorozvytku v umovah novitnih komp'yuternyh tehnologij / M. L. Smul'son // Aktual'ni problemy psyhologii : zb. nauk. prats' In-tu psyhologii imeni G.S. Kostyuka

NAPN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka, M. L. Smul'son. – K. : DP “Informatsijno-analitychne agenstvo”, 2010. – T.8 Psychologichna teoriya i tehnologiya navchannya, vyp. 7. – S. 215–225.

21. Smul'son M.L. Sub#ektnost' v starosti kak faktor samorazvitija / M.L.Smul'son // Chelovek, sub#ekt, lichnost' v sovremennoj psihologii. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 80-letiju A.V.Brushlinskogo / Otv. red. A.L.Zhuravlev, E.A.Sergienko. – T.1. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2013. – S. 344 – 346.

22. Smul'son M.L. Mistse samoproektuvannya v proektnij paradygmi / M.L.Smul'son // Aktual'ni problemy psihologii: zbirnyk naukovyh prats' Instytutu psihologii imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrainy. – Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I.Franka, 2014. – Tom P. Psychologichna germeneytyka. – Vyp. 8. – S. 16 – 29.

23. Sorochinskij P.V. Razvitie ponjatiynogo myshlenija sub#ekta sredstvami virtual'noj real'nosti /P.V.Sorochinskij // Chelovek, sub#ekt, lichnost' v sovremennoj psihologii. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 80-letiju A.V.Brushlinskogo / Otv. red. A.L.Zhuravlev, E.A.Sergienko. – T.2. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2013. – S. 351 – 354.

24. Stepin V.S. Samorazvivajushhiesja sistemy i postneklassicheskaja racional'nost'/ V.S.Stepin // Voprosy filosofii, 2003, №8. – S. 5 – 17.

25. Tatenko V.O. Sub'yektno – vchynkova paradygma v suchasnij psihologii.//Lyudyna. Sub'yekt. Vchynok: Filosofs'ko-psihologichni studii / Za zag.red. V.O.Tatenka. – K.: Lybid', 2006. – S. 316-357.

26. Hisambeevev Sh.R. Problema sub#ektnosti v filosofii i psihologii. Psihologicheskie issledovanija, 2015, 8(39), 6. <http://psystudy.ru>
<http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n39/1090-khisambeevev39.html#e3>

27. Chepelyeva N.V. Dyskursyvni zasoby samoproektuvannya osobystosti / N.V. Chepelyeva // Naukovi zapysky. Seriya «Psychologiya i pedagogika». Tematychnyj vypusk «Aktual'ni problemy kognityvnoi psihologii». – Ostrog:

Vyd-vo Natsional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademiya», 2013. – Vyp. 24. –
S. 7 – 11.